श्रीमद्वाग्भटविरचिते

अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थानम्
प्रथमोऽध्यायः

रागादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान्
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै १
आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम्
आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः २
ब्रह्मा स्मृत्वाऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत्
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ३
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे
तेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ४
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम्
कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्रा जरावृषान् ५
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता
वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ६
विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति च
ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ७
वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्
तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ८
कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि
शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषकृमेः ९
तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक्
समधातुः समस्तासु श्रेष्ठानिन्द्या द्विदोषजाः १०
तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः
पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ११
स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दःश्लक्ष्णोमृत्स्नः स्थिरः कफः
संसर्गः सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः १२
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः

© 2003 Cosmic Software and Vedic Engineering. This text is made available exclusively for on-line use, and for printing individual copies for personal use. Distribution of hard copies, or distribution of electronic files via the internet is expressly prohibited. For licensing, and for an editable text version on CD-ROM, please contact cssetzer@yahoo.com.

सप्त दूष्याःमला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च १३
वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः
रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः १४
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः
तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् १५
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते
शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा १६
उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम्
त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः १७
गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्ण सान्द्रमृदुस्थिराः
गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः १८
कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् १९
रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता
निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः २०
तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा
रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ २१
दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम्
रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणो पशयाप्तिभिः २२
भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा
जाङ्गलं वातभूयिष्ठमानूपं तु कफोल्बणम् २३
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत्
क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् २४
शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा
शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् २५
बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु
धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् २६
भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम्
चिकित्सितस्य निर्दिष्टंप्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् २७
दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक्

बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् २८
अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः
आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि २९
सिाध्योऽसाध्य इति व्याधिर्द्विधा तौ तु पुनर्द्विधा
सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चानुपक्रमः १
सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः
अमर्मगोऽल्पहेत्वग्ररूप रूपोऽनुपद्रवः ३०
अतुल्यदूष्यदेशर्तु प्रकृतिः पादसम्पदि
ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ३१
शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्करे च ततो गदः
शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ३२
अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यन्तविपर्यये
औत्सुक्यमोहारतिकृद् दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ३३
त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम्
हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ३४
चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम्
तन्त्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसङ्ग्रहः ३५
आयुष्कामदिनर्त्वीहा रोगानुत्पादनद्रवाः
अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्रा द्रव्यरसाश्रयाः ३६
दोषादिज्ञानतद्भेदत च्चिकित्साद्व्युपक्रमाः
शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेका स्थापननावनम् ३७
धूमगण्डूषदृक्सेकतृप्ति यन्त्रकशस्त्रकम्
शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मिकौ ३८
सूत्रस्थानमिमेऽध्यायास्त्रिंशत् शारीरमुच्यते
गर्भावक्रान्तितद्व्यापदङ्गमर्म विभागिकम् ३९
विकृतिर्दूतजं षष्ठं निदानं सार्वरोगिकम्
ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मा दिमदाद्यर्शोतिसारिणाम् ४०
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च
पाण्डुकुष्ठानिलार्तानां वातास्त्रस्य च षोडश ४१
चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि

वमौ मदात्ययेऽशसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ४२
विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु
कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ४३
द्वाविंशतिरिमेऽध्यायाः कल्पसिद्धिरतः परम्
कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना ४४
सिद्धिर्बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम्
बालोपचारे तद्व्याधौ तद्ग्रहे द्वौ च भूतगे ४५
उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु
दृक्तमोलिङ्गनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगे ४६
कर्णनासामुखशिरोव्रणे भङ्गे भगन्दरे
ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ४७
विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने
चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः
इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ४८
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
सूत्रस्थाने आयुष्कामीयो नाम प्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयोऽध्यायः

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः
इति स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः १
अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्ज ककुभादिजम्
प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् २
कनीन्यग्रसमस्थौल्यं प्रगुणं द्वादशाङ्गुलम्
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ३
नाद्यादजीर्णवमथु श्वासकासज्वरार्दिती
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ४
सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत्
चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ५

योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात्स्रावणार्थे रसाञ्जनम्
ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ६
ताम्बूलं क्षतपित्तास्रक्षोत्कुपितचक्षुषाम्
विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ७
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा
दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत् ८
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्
वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः ९
लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते १०
वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत्
अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ११
शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा
तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः १२
तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते १३
व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादि साहसम्
गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नति विनश्यति १४
उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम्
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् १५
दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम्
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मजित् १६
उष्णाम्बुनाऽधकायस्य परिषेको बलावहः
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् १७
स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्ण रोगातिसारिषु
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् १८
जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात्
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् १९
सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः
सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् २०

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः
हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते २१
सम्भिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम्
पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् २२
अवृत्तिव्याधिशोकार्तानानुवर्तेत शक्तितः
आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् २३
अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्ध वैद्यनृपातिथीन्
विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् २४
उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ
सम्पद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्ष्येत्फले न तु २५
काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम्
पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः २६
नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शङ्कितः
न कञ्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्रिपुम् २७
प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः
जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति २८
तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः
न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यति लालयेत् २९
त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तं चाविरोधयन्
अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ३०
नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाङ्घ्रि मलायनः
स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुल्वणोज्ज्वलः ३१
धारयेत्सततं रत्नसिद्धमन्त्र महौषधीः
सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ३२
निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान्
चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छाया भस्मतुषाशुचीन् ३३
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च
नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ३४
सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानवत्
नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ३५

नासिकां न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम्
नाङ्गैश्चेष्टेत विगुणं नासीतोत्कटकश्चिरम् ३६
देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत्
नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत् नक्तं सेवेत न द्रुमम् ३७
तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान्
सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ३८
सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत्
नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं दीप्तामेध्याप्रियाणि च ३९
मद्यविक्रयसन्धानदाना दानानि नाचरेत्
पुरोवातातपरजस्तुषार परुषानिलान् ४०
अनृजुः क्षवथूद्गार कासस्वप्नान्नमैथुनम्
कूलछायां नृपद्विष्टं व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ४१
हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः
सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययन चिन्तनम् ४२
शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणि काशनम्
गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ४३
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम्
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ४४
आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः
अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ४५
आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः
स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ४६
नक्तंदिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति
दुःखभाङ्न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ४७
इत्याचारः समासेन यं प्राप्नोति समाचरन्
आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ४८

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय संहितायां
सूत्रस्थाने दिनचर्या नाम द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः

अथात ऋृतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड्तवः स्मृताः
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः १
शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम्
आदानं च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् २
तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ३
तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात्
तस्मादादानमाग्नेयम् ऋृतवो दक्षिणायनम् ४
वर्षादयोविसर्गश्च यद्बलं विसृजत्ययम्
सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ५
मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले
स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ६
शीतेऽग्र्य वृष्टिघर्मेऽल्प बलं मध्यं तु शेषयोः
बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ७
भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः
अतो हिमेऽस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ललवणान्रसान् ८
दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः
अवश्यकार्यं सम्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ९
वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम्
नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः १०
कषायापहृतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि
कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ११
रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम्
गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः १२
नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम्
प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तृतम् १३
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत्

युक्त्याऽककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा १४
पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः
हरन्ति शीतमुष्णाङ्ग्यो धूपकुङ्कुमयौवनैः १५
अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्म चारिणः
शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते १६
अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् १७
कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽकाशुतापितः
हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् १८
तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः
व्यायामोद्वर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् १९
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् २०
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययाऽपितान्
प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् २१
सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत्
निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् २२
शृङ्गबेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु च
दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु २३
अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु
परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु २४
विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु
गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी २५
गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्ल मधुरांस्त्यजेत्
तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् २६
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते
अतोऽस्मिन्पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् २७
भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम्
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात्सक्तून् सशर्करान् २८
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा

अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् २९
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ३०
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजने स्थितम्
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः ३१
पाटलावासितं चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम्
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ३२
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम्
अभ्रङ्कषमहाशाल तालरुद्धोष्णरश्मिषु ३३
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमान पटालिके ३४
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः
कदलीदलकह्लारमृणाल कमलोत्पलैः ३५
कोमलैः कल्पिते तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे
मध्यंदिनेऽकतापार्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ३६
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्य प्रवृत्तोशीरवारिणि
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ३७
आसना स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ३८
जलार्द्रतालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ३९
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ४०
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ४१
आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति
वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ४२
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च
भूवाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ४३
वह्निनैव च मन्देन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु

भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ४४
आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान्
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ४५
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम्
दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने ४६
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु
अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ४७
हर्म्यपृष्ठे वसेद्बाष्पशीतशीकरवर्जिते
नदीजलोदमन्थाहः स्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ४८
वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः
तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ४९
तज्जयाय धृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम्
तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेल्लघु ५०
शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधु जाङ्गलम्
तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ५१
समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदय निर्विषम्
शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ५२
नाभिष्यन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम्
चन्दनोशीरकर्पूरमुक्ता स्रग्वसनोज्ज्वलः ५३
सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे
तुषारक्षारसौहित्य दधितैलवसातपान् ५४
तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवातान् परित्यजेत्
शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्त्यान् रसान्भजेत् ५५
स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान्
शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः ५६
अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यदा
नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ५७
ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ५८
असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ५८॥१२

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने ऋतुचर्या नाम तृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थोऽध्यायः

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
वेगान्न धारयेद्वातविरमूत्र क्षवतृट्क्षुधाम्
निद्राकासश्रमश्वासजृम्भा श्रुच्छर्दिरेतसाम् १
अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्क्लमाः
वातमूत्रशकृत्सङ्गदृष्टयग्नि वधहृद्गदाः २
शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ३
मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः
अङ्गभङ्गाश्मरीबस्ति मेढ्रवंक्षणवेदनाः ४
मूत्रस्य रोधात्पूर्वे च प्रायो रोगास्तदौषधम्
वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ५
अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु
मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ६
जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम्
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं धारणात्पुनः ७
उद्गारस्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः
आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम् ८
शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भार्दितं क्षुतेः
तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राण नावनार्कविलोकनैः ९
प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत्
शोषाङ्गसादबाधिर्य सम्मोहभ्रमहृद्गदाः १०
तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः
अङ्गभङ्गारुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधः ११
तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम्
निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः १२

अङ्गमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च
कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः १३
शोषो हिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः
गुल्महृद्रोगसम्मोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् १४
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः
जृम्भायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः १५
पीनसाक्षिशिरोहृद्रुगन्यास्तम्भा रुचिभ्रमाः
सगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः १६
विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डू पाण्ड्वामयज्वराः
सकासश्वासहृल्लासव्यङ्गश्वयथवो वमेः १७
गण्डूषधूमानाहारा रूक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः
व्यायामः स्रुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम् १८
सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते
शुक्रात्तत्स्रवणं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः १९
हृद्व्यथामूत्रसङ्गाङ्गभङ्ग वृद्ध्यश्मषण्ढताः
ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यङ्गा वगाहनम् २०
बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः
तृट्शूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विड्वमं वेगरोधिनम् २१
रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः
निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति २२
ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति
अन्नपानौषधं तस्य युञ्जीतातोऽनुलोमनम् २३
धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च
लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः २४
यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति
अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः २५
दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः २६
यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत्
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् २७

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात्
शालिषष्टिक गोधूममुद्गमांसघृतादिभिः २८
हृद्यदीपनभैषज्य संयोगाद्रुचिपक्तिदैः
साभ्यङ्गोद्वर्तनस्नान निरूहस्नेहवस्तिभिः २९
तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम्
धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ३०
ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः
रागद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ३१
त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः
देशकालात्मविज्ञानं सदवृत्तस्यानुवर्तनम् ३२
अथर्वविहिता शान्तिः प्रतिकूलग्रहार्चनम्
भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक् पृथक् ३३
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः
निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ३४
शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ३५
नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ३६
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
सूत्रस्थाने रोगानुत्पादनीयोनाम चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमोऽध्यायः

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम्
तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् १
गङ्गाम्बु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः
हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते २
येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजते स्थितम्
अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गाङ्गमन्यथा ३

सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना
एन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ४
तदभावे च भूमिष्ठमान्तरिक्षानुकारि यत्
शुचिपृथ्वसितश्वेते देशेऽकपवनाहतम् ५
न पिबेत्पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम्
सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ६
फेनिलं जन्तुमत्तप्तं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः
अनार्तवं च यद्दिव्यमार्तवं प्रथमं च यत् ७
लूतादितन्तुविण्मूत्रविष संश्लेषदूषितम्
पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ८
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ९
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः
कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते १०
प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः
उदरश्लीपदातङ्कान् सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ११
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः
बल पौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रिदोषकृत् १२
विद्यात्कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः
नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः १३
पाण्डूदरातिसारार्शोग्रहणी शोषशोथिभिः
ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः १४
समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्त प्रथमाम्बुपाः
शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् १५
तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषाण्यम्बु नियच्छति
दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं बस्तिशोधनम् १६
हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यः शुद्धिनवज्वरे
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते १७
अनभिष्यन्दि लघु च तोयं क्वथितशीतलम्
पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तत्त्रिदोषकृत् १८

नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनम् १९
वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे
इति तोयवर्गः
अथ क्षीरवर्गः
स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् २०
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम्
प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् २१
क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम्
श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वास कासातितृट्क्षुधः २२
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत्
हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् २३
अल्पाम्बुपानव्यायाम कटुतिक्ताशनैर्लघु
आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् २४
ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु
शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् २५
मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित्
तर्पणाश्च्योतनैर्नस्यैः अहृद्यं तूष्णमाविकम् २६
वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम्
हस्तिन्याः स्थैर्यकृत् बाढमुष्णं त्वैकशफं लघु २७
शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम्
पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा २८
भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम्
अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूष्णं दधि वातजित् २९
मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्नि शोफकृत्
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ३०
पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षं तु ग्रहणीगदे
नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ३१
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम्
न चानामलकं नापि नित्यं नो मन्दमन्यथा ३२

ज्वरासृक्पित्तवीसर्प कुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम्
तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ३३
शोफोदरार्शोग्रहणी दोषमूत्रग्रहारुचीः
प्लीहगुल्मघृतव्यापद्गर पाण्ड्वामयान्जयेत् ३४
तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टम्भजिल्लघु
नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ३५
सङ्ग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोर्दितकासजित्
क्षीरोद्भवं तु संङ्र्गाहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ३६
शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम्
बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्य स्वरार्थिनाम् ३७
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्नि ग्लपितात्मनाम्
वातपित्तविषोन्मादशोषा लक्ष्मीज्वरापहम् ३८
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ३९
मदापस्मारमूर्च्छायशिरः कर्णाक्षियोनिजान्
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ४०
बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः
शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ४१
गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे
इति क्षीरवर्गः
अथेक्षुवर्गः
इक्षोः सरो गुरुः स्निग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत् ४२
वृष्यः शीतोऽस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रसः
सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ४३
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मल सङ्करात्
किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ४४
विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः
शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ४५
शतपर्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात्
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ४६

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम्
नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ४७
प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांस कफोऽपरः
हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ४८
वृष्याः क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः
मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ४९
तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा
दाहतृट्च्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ५०
शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे
चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तनुत् ५१
मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासाति सारजित्
व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु ५२
रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा
उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् ५३
प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते
अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते ५४
इतीक्षुवर्गः
अथ तैलवर्गः
तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ५५
कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च
बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजित् ५६
सत्तिक्तोषणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ५७
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत्
तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ५८
कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम्
लघु पित्तास्रकृत् कोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजित् ५९
आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम्
नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ६०

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत्
वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ६१
मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव
इति तैलवर्गः
अथ मद्यवर्गः
दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ६२
सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम्
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ६३
नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम्
कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ६४
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा
गुरु तद्दोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ६५
पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः
नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसम्भारं कलुषं न च ६६
गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः
सुराऽनिलघ्नी मेदोऽसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ६७
तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च
शूलकासवमिश्वासविबन्धाध्मानपीनसान् ६८
नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा
व्रणे पाण्ड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ६९
विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषला
यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ७०
ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शः शोफशोषोदरज्वरान्
हन्ति गुल्मकृमिप्लीह्नः कषायकटुवातलः ७१
मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम्
अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ७२
अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु
शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ७३
सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः
वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ७४

मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ७५
रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम्
भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं हृद्यं रुचिकरं सरम् ७६
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनम्
गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ७७
कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम्
शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ७८
धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम्
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ७९
शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम्
एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ८०
कृमिहृद्रोगगुल्मार्शः पाण्डुरोगनिबर्हणे
ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते ८१
मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम्
पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ८२
कृमिशोफोदरानाह शूलपाण्डुकफानिलान्
गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ८३
तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्
इति द्रवैकदेशोऽय यथास्थूलमुदाहृतः ८४
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
सूत्रस्थाने द्रवद्रव्यविज्ञानीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः५

षष्ठोऽध्यायः

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
अथ शूकधान्यवर्गः
रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः
सारमुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धिकः १
पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवौ

काञ्चनो महिषः शूको दूषकः कुसुमाण्डकः २
लाङ्गला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः
पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ३
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ४
शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा
महांस्तमनु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ५
यवका हायनाः पांसुबाष्पनैषधकादयः
स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्ला श्लेष्मपित्तलाः ६
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः
स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ७
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः
ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ८
कुक्कुटाण्डकलावाख्य पारावतकशूकराः
वरकोद्दालकोज्ज्वालचीन शारददर्दुराः ९
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः
स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः १०
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः
कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ११
तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत्
भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्बृंहणी गुरुः १२
कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शे शीतो विषापहः
रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः १३
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत्
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भ कण्ठत्वगामयान् १४
न्यूनो यवादनुयवो रूक्षोष्णो वंशजो यवः
वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा १५
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः
पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः १६
इति शूकधान्यवर्गः

अथ शिम्बीधान्यवर्गः
मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत्
कषायं स्वादु सङ्ग्राहि कटुपाकं हिमं लघु १७
मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः
वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः १८
राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः
उष्णाःकुलत्थाःपाकेऽम्ला शुक्राश्मश्वासपीनसान् ९
कासार्शःकफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम्
निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः २०
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः
माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः २१
गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत्
फलानि माषवद्विद्यात्काकाण्डोलात्मगुप्तयोः २२
उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शे केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकफपित्तकृत् २३
स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुम्भजम् २४
माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च
नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् २५
शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम्
इति शिम्बीधान्यवर्गः
अथ कृतान्न पिक्वान्नं वर्गः
मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् २६
यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः
तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् २७
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम्
क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा २८
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी
विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता २९
व्रणाक्षिरोगसंशुद्ध दुर्बलस्नेहपायिनाम्

सुधौतः प्रस्नुतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ३०
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतण्डुलः
विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ३१
इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत्
बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ३२
मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम्
वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ३३
तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम्
शाण्डाकीवटकं दृन्घं दोषलं ग्लपनं गुरु ३४
रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा
श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ३५
विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत्
लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदः कफच्छिदः ३६
कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः
पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ३७
धाना विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः
सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेत्रामयव्रणान् ३८
घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात्सद्य एव बलप्रदाः
नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ३९
न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून्
पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ४०
वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः
मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ४१
कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्द्वङ्गार विपाचितान्
एकयोनींल्लघून्विद्यादपूपानुत्त रोत्तरम् ४२
इति कृतान्न पिक्वान्नं वर्गः
अथ मांसवर्गः
हरिणैणकुरङ्गर्क्षगोकर्णमृग मातृकाः
शशशम्बरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ४३
लाववार्तीकवर्तीररक्तवर्त्मक कुक्कुभाः

कपिञ्जलोपचक्राख्य चकोरकुरुबाहवः ४४
वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी
ताम्रचूडाख्यबकरगोनर्दगिरि वर्तिकाः ४५
तथा शारपदेन्द्राभवरटाद्याश्च विष्किराः
जीवञ्जीवकदात्यूहभृङ्गा ह्वशुकसारिकाः ४६
लट्वाकोकिलहारीत कपोतचटकादयः
प्रतुदाः भेकगोधाहिश्वाविदाद्या बिलेशयाः ४७
गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपि सिंहर्क्षवानराः
मार्जारमूषकव्याघ्रवृक बभ्रुतरक्षवः ४८
लोपाकजम्बुकश्येनचाष वान्तादवायसाः
शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूक कुलिङ्गकाः ४९
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः
वराहमहिषन्यङ्कुरुरुरोहित वारणाः ५०
सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः
हंससारसकादम्बबककारण्ड वप्लवाः ५१
बलाकोत्क्रोशचक्राह्वमद्गुक्रौञ्चाद योऽप्चराः
मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ५२
शुक्तिशङ्खोद्रशम्बूकशफरीवर्मि चन्द्रिकाः
चुलूकीनक्रमकर शिशुमारतिमिङ्गिलाः ५३
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा
मृग्यं वैष्किरिकं किञ्च प्रातुदं च बिलेशयम्
प्रासहं च महामृग्यमप्चरं मात्स्यमष्टधा १
योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ५४
आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ
तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ५५
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे
दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ५६
ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः
तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ५७
ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परम्

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ५८
तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः
मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ५९
गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत्
चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ६०
गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम्
मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ६१
शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादप्रसहाः पुनः
लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ६२
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः
नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ६३
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम्
विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ६४
शुष्ककासश्रमात्यग्नि विषमज्वरपीनसान्
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ६५
उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदाढर्यबृहत्त्वकृत्
तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ६६
मत्स्याः परं कफकराः चिलिचीमस्त्रिदोषकृत्
लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ६७
मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत् त्यजेत्
मृतं कृशं भृशं मेद्यं व्याधिवारिविषैर्हतम् ६८
पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी गर्भिणी गुरुः
लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु विहङ्गेषु पुनः पुमान् ६९
शिरःस्कन्धोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थ्नोश्च गौरवम्
तथाऽमपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ७०
शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम्
मांसाद्गरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृद्गुदम् ७१
इति मांसवर्गः
अथ शाकवर्गः
शाकं पाठाशटीसूषासुनिषण्णसतीनजम्

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ७२
सुनिषराणोऽग्निकृद्वृष्यस्तेषु राजक्षवः परम्
ग्रहरायर्शोविकारघ्नः वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ७३
हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी
काकमाची सरा स्वर्या चाङ्गेर्यम्लाऽग्निदीपनी ७४
ग्रहरायर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः
पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्टा वल्गुजाऽमृताः ७५
वेत्राग्रबृहतीवासाकुतिलीतिल पर्णिकाः
मराडूकपर्णीकर्कोटकारवेल्ल कपर्पटाः ७६
नाडीकलायगोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकम्
करीरं कुलकं नन्दी कुचैला शकुलादनी ७७
कटिल्लं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्कशम्
तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ७८
हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं रुचिप्रदम्
पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ७९
वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम्
कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ८०
वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित्
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ८१
करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम्
कोशातकावल्गुजकौ भेदिनावग्निदीपनौ ८२
तराडुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः
मदपित्तविषास्त्रघ्नः मुञ्जातं वातपित्तजित् ८३
स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम्
गुर्वी सरा तु पालङ्क्या मदघ्नी चाप्युपोदका ८४
पालङ्क्यावत्स्मृतश्चञ्चुः स तु सङ्ग्रहणात्मकः
विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ८५
जीवनी बृंहणी कराठ्या गुर्वी वृष्या रसायनम्
चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ८६
कूष्माराडतुम्बकालिङ्गकर्कार्वेर्वारुतिरिाडशम्

तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटं कफवातकृत् ८७
भेदि विष्टम्भ्यभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु
वल्लीफलानां प्रवरं कूष्माण्डं वातपित्तजित् ८८
बस्तिशुद्धिकरं वृष्यम् त्रपुसं त्वतिमूत्रलम्
तुम्बं रूक्षतरं ग्राहि कालिङ्गैर्वारुचिर्भटम् ८९
बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा
शीर्णवृन्तं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ९०
रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलाऽनाहनुल्लघु
मृणालबिसशालूक कुमुदोत्पलकन्दकम् ९१
नन्दीमाषककेलूट शृङ्गाटककसेरुकम्
क्रौञ्चादनं कलोड्यं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ९२
कलम्बनालिकामार्ष कुटिञ्जरकुतुम्बकम्
चिल्लीलट्वाकलोणीकाकुरूटकगवेधुकम् ९३
जीवन्त झुञ्झ्वेडगजयवशाकसुवर्चलाः
आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम् ९४
स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु
शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ९५
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम्
लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ९६
तर्कारीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्
वर्षाभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ९७
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान्
दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिबिल्वाङ्कुराः सराः ९८
शतावर्यङ्कुरास्तिक्ता वृष्या दोषत्रयापहाः
रूक्षोवंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ९९
पत्तूरो दीपनस्तिक्तः प्लीहार्शःकफवातजित्
कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः १००
रूक्षोष्णमम्लं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम्
गुरूष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् १०१
यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम्

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति १०२
गुल्मकासक्षयश्वास व्रणनेत्रगलामयान्
स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च महत्पुनः १०३
रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत्
गुर्वभिष्यन्दि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् १०४
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलम्
कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः १०५
कुठेरशिग्रुसुरस सुमुखासुरिभूस्तृणम्
फणिज्झार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शालनम् १०६
विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम्
दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु १०७
हिध्माकासविष श्वासपार्श्वरुक्पूतिगन्धहा
सुरसः सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा १०८
आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत्
लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः १०९
हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः
भग्नसन्धानकृद्बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ११०
किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेह कृमिकफानिलान्
सहिध्मापीनसश्वासकासान् हन्ति रसायनम् १११
पलाण्डुस्तद्गुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः
कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृतौ तथा ११२
तीक्ष्णो गृञ्जनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः
दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ११३
विशेषादर्शसां पथ्यः भूकन्दस्त्वतिदोषलः
पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ११४
वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपं त्ववरं परम्
इति शाकवर्गः
अथ फलवर्गः
द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट् ११५
स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः

निहन्त्यनिलपित्तास्रतिक्तास्यत्वमदात्ययान् ११६
तृष्णाकासश्रमश्वासस्वर भेदक्षतक्षयान्
उद्रिक्तपित्ताञ्जयति त्रीन्दोषान्स्वादु दाडिमम् ११७
पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम्
सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ११८
मोचखर्जूरपन सनारिकेलपरूषकम्
आम्रातकतालकाश्मर्यराजादन मधूकजम् ११९
सौवीरबदराङ्कोल्लफल्गुश्लेष्मात कोद्भवम्
वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलक निकोचकम् १२०
उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम्
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् १२१
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत्
फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् १२२
शकृन्मूत्रविबन्धघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम्
वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् १२३
परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम्
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः १२४
कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृट्छर्दिःकासजिच्च सः
पक्वं सुदुर्जरं बिल्वं दोषलं पूतिमारुतम् १२५
दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्युभयं च तत्
कपित्थमामं कण्ठघ्नं दोषलं दोषघाति तु १२६
पक्वं हिध्मावमथुजित् सर्वं ग्राहि विषापहम्
जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं भृशवातलम् १२७
सङ्ग्राहि मूत्रशकृतोरकण्ठ्यं कफपित्तजित्
वातपित्तास्रकृद्बालं बद्धास्थि कफपित्तकृत् १२८
गुर्वाम्रं वातजित्पक्वं स्वाद्वम्लं कफशुक्रकृत्
वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु १२९
शम्या गुरूष्णं केशघ्नं रूक्षम् पीलु तु पित्तलम्
कफवातहरं भेदि प्लीहार्शःकृमिगुल्मनुत् १३०
सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्त्रिदोषजित्

त्वक्तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् १३१
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु
लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् १३२
आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्य रोचकान्
गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् १३३
भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम्
तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम् १३४
स्वाद्वम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु
रुच्यमत्यग्निशमनम् रुच्यं मधुरमारुकम् १३५
पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णगुरुदोषलम्
द्राक्षापरूषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् १३६
गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम्
तथाऽम्ल कोलकर्कन्धुलकुचाम्रातकारुकम् १३७
एरावतं दन्तशठं सतूदं मृगलिण्डिकम्
नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् १३८
दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम्
तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः १३९
फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृत्
हिमानलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् १४०
जन्तुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम्
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽति च १४१
धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलम्
असञ्जातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् १४२
प्रायेण फलमप्येवं तथाऽम बिल्ववर्जितम्
इति फलवर्गः
अथौषधवर्गः
विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु १४३
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत्
सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् १४४
लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम्

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् १४५
कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम्
ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं विडम् १४६
विबन्धानाहविष्टम्भशूल गौरवनाशनम्
विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् १४७
सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम्
कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः १४८
रोमकं लघु पांसूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु
लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादि प्रयोजयेत् १४९
गुल्महृद्ग्रहणी पाण्डुप्लीहानाहगलामयान्
श्वासार्शःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः १५०
क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः
पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः १५१
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम्
हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् १५२
कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु
कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः १५३
दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परम्
उष्णवीर्या सराऽयुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा १५४
कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराण विषमज्वरान्
शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्रोगकामला ग्रहणीगदान् १५५
सशोषशोफातीसारमेद मोहवमिकृमीन्
श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाह गरोदरम् १५६
विबन्धं स्त्रोतसां गुल्ममूरुस्तम्भमरोचकम्
हरीतकी जयेद्व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् १५७
तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम्
कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषच्च तद्गुणम् १५८
इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा
रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्त्रजित् १५९
सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम्

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनम् १६०
रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु
श्लेष्मला स्वादुशीताऽद्रा गुर्वीस्निग्धा च पिप्पली १६१
सा शुष्का विपरीताऽत स्निग्धा वृष्या रसे कटुः
स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा १६२
न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना
नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् १६३
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्
तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् १६४
स्थौल्याग्निसदनश्वासकास श्लीपदपीनसान्
चविकापिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः १६५
चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा
पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् १६६
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम्
बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिण्टुकैर्महत् १६७
जयेत्कषायतिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ
ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् १६८
स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित्
बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु १६९
मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम्
अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् १७०
जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम्
तृणाख्यं पित्तजिद्दर्भकासेक्षुशरशालिभिः १७१
इत्यौषधवर्गः
शूकशिम्बीजपक्वान्नमांसशाकफलौषधैः
वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः १७२
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
सूत्रस्थानेऽन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमोऽध्यायः

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
राजा राजगृहासन्ने प्रणाचार्यं निवेशयेत्
सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृतिः १
अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः
योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः २
ओदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्राव्यतामिव
चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ३
मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत्
हीयते वर्णगन्धाद्यैः क्लिद्यते चन्द्रिकाचितः ४
व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति श्यामक्वाथानि तत्र च
हीनाऽतिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ५
फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुद सम्भवः
विच्छिन्नविरसा रागाः खाण्डवाः शाकमामिषम् ६
नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यते
श्यावा ऽपीतासिता तक्रे घृते पानीयसन्निभा ७
मस्तुनि स्यात्कपोताभा राजी कृष्णा तुषोदके
काली मद्याम्भसोः क्षौद्रे हरित्तैलेऽरुणोपमा ८
पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम्
द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते ९
मृदूनां कठिनानां च भवेत्स्पर्शविपर्ययः
माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः १०
ध्याममण्डलता वस्त्रे शदनं तन्तुपक्ष्मणाम्
धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ११
स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृण्मये
विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः १२
स्वेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते
प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति १३
शिखिकण्ठाभधूमार्चिरनर्चिर्वोग्र गन्धवान्

म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् १४
उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः
हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते १५
चकोरस्याऽक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः
कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाका जहत्यसून् १६
उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति वानरः
हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् १७
इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः
यथा तेन विपद्येरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः १८
स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः
नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः १९
शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः
ससोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठा मृतानतैः २०
लाला जिह्वोष्ठयोर्जाड्यमूषा चिमिचिमायनम्
दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तम्भश्च वक्त्रगे २१
सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्वं च विषजिद्धितम्
आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः २२
रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम्
बिन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां पक्वाशयगते पुनः २३
अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते
तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसङ्क्षयः २४
तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम्
सिन्दुवारितनिष्पावबाष्पिकाशतपर्विकाः २५
तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवल्गुजम्
नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये २६
विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा
सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृद्विशोधनम् २७
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत्
न सज्जते हेमपाङ्गे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् २८
जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् २९
आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरूढकैः
विरुध्यते सह बिसैर्मूलकेन गुडेन वा ३०
विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः
विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ३१
तद्वत्कुलत्थवरककङ्गुवल्लम कुष्टकाः
भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत् ३२
वाराहं श्वाविधा नाद्याद्द्धापृषतकुक्कुटौ
आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ३३
अविं कुसुम्भशाकेन बिसैः सह विरूढकम्
माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम् ३४
फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा
कणोषणाभ्यां मधुना काकमाचीं गुडेन वा ३५
सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा
सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम् ३६
मत्स्यनिस्तलनस्नेहे साधिताः पिप्पलीस्त्यजेत्
कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे ३७
भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिल्लस्तक्रसाधितः
एकध्यं पायससुराकृशराः परिवर्जयेत् ३८
मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः
एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ३९
भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः
मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ४०
मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान्
उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता ४१
बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते
भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ४२
तद्वत्तित्तिरिपत्राढ्यगोधालाव कपिञ्जलाः
एरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिताः ४३
हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम्

हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ४४
भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम्
यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य न हरेत्तत्समासतः ४५
विरुद्धम् शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः
द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ४६
व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयः स्थबलशालिनाम्
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ४७
पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत्
निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ४८
अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ४९
क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः
सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ५०
अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम्
अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ५१
आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ५२
आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते
निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् ५३
वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ५४
सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा
रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ५५
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम्
ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ५६
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ५७
क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिध्मातिसारिणः
वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान् ५८
अजीर्णयभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि

धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति ५९
बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि
विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ६०
अकालशयनान्मोहज्वर स्तैमित्यपीनसाः
शिरोरुक्शोफहृल्लासस्रोतो रोधाग्निमन्दताः ६१
तत्रोपवासवमनस्वेदना वनमौषधम्
योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ६२
नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीक्रुधः
एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसङ्क्षयात् ६३
निद्रानाशादङ्गमर्दशिरो गौरवजृम्भिकाः
जाडय्ग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रा रोगाश्च वातजाः ६४
यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः
असात्म्याज्ञागरादर्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ६५
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नान मूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ६६
कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ६७
ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिः स्पृहचेतसः
निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ६८
ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम्
अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ६९
अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम्
वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ७०
चैत्यश्मशानाऽयतन चत्वराम्बुचतुष्पथम्
पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ७१
अत्याशितोऽधृतिःक्षुद्वान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ७२
सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे
त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः ७३
भ्रमक्लमोरुदौर्बल्य बलधात्विन्द्रियक्षयाः

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ७४
स्मृतिमेधायुरारोग्य पुष्टीन्द्रिययशोबलैः
अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ७५
स्नानानुलेपनहिमा निलखण्डखाद्य शीताम्बुदुग्धरस यूषसुराप्रसन्नाः
सेवेत चानु शयनं विरतौ रतस्य तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ७६
श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य
भवति विपुलतेजः स्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः स्वकुशलफलभोगी
भूमिपालश्चिरायुः ७७
इति श्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय संहितायां
सूत्रस्थानेऽन्नरक्षा नाम सप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमोऽध्यायः

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरूण्यपि लघून्यपि १
गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति २
भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ३
अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत्
पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ४
आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते
विष्टम्भयन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विसूचिकाम् ५
अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः
प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ६
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः
विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः ७
सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका
तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ८

पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाह तृट्प्रलयादयः
कफाच्छर्द्यङ्गगुरुतावाक्सङ्ग ष्ठीवनादयः ९
विशेषाद्दुर्बलस्याल्पवह्नेर्वेग विधारिणः
पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा १०
अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम्
शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ११
सोऽलसोऽत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धखाः
यान्तस्तिर्यक्तनुं सर्वां दण्डवत्स्तम्भयन्ति चेत् १२
दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम्
विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् १३
आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम्
विषरूपाशुकारित्वाद्वि रुद्धोपक्रमत्वतः १४
अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत्
पीत्वा सोग्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः १५
स्वेदनं फलवर्तिं च मलवातानुलोमनीम्
नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् १६
विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते
तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् १७
तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्
आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् १८
निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसाऽतुरम्
जीर्णाशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरूदरे १९
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च
शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् २०
त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्
तत्राल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् २१
प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान्
एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् २२
चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम्
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद्व्याधिविपर्ययम् २३

तदर्थकारि वा पक्वे दोषे त्विद्धे च पावके
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानबस्त्यादि युक्तितः २४
अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः
सद्योभुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् २५
विष्टब्धमनिलाच्छूल विबन्धाध्मानसादकृत्
पित्ताद्विदग्धं तृण्मोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत् २६
लङ्घनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम्
विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् २७
गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका
कफवातानुबद्धाऽमलिङ्गा तत्समसाधना २८
अश्रद्धा हृद्व्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः
शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा २९
स्वप्यादजीर्ण् सञ्जातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु
विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ३०
अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरवं भ्रमः
न चातिमात्रमेवान्नमामदोषाय केवलम् ३१
द्विष्टविष्टम्भिदग्धामगुरु रूक्षहिमाशुचि
विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं चान्नं न जीर्यति ३२
उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः
मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ३३
विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम्
अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ३४
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा
काले सात्म्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ३५
षड्रसं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलम्बितम्
स्नातः क्षुद्वान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ३६
तर्पयित्वा पितॄन् देवानतिथीन् बालकान् गुरून्
प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ३७
समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम्
इष्टमिष्टैः सहाश्नीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ३८

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः
शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ३९
किलाटदधिकूचीकाक्षार शुक्ताममूलकम्
कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ४०
माषनिष्पावशालूक बिसपिष्टविरूढकम्
शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ४१
शीलयेच्छालि गोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम्
सुनिषण्णकजीवन्तीवाल मूलकवास्तुकम् ४२
पथ्यामलकमृद्वीकापटोलीमुद्ग शर्कराः
घृतदिव्योदकक्षीर क्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ४३
त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च
स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ४४
बिसेक्षुमोचचोचाम्रमोद कोत्कारिकादिकम्
अद्याद्द्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ४५
विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽम्ललवणोत्कटम्
अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ४६
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत्
अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ४७
दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु
शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकाञ्जिकम् ४८
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम्
शोषे मांसरसो मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ४९
व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्री लङ्घनातपकर्मभिः
क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ५०
विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च
अनुपानं समासेन सर्वदा तत्प्रशस्यते ५१
अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम्
अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्लित्तिजरणानि च ५२
नोर्ध्वजत्रुगदश्वासकासोरः क्षतपीनसे
गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्धितम् ५३

प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगल रोगव्रणातुराः
पानं त्यजेयुः सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ५४
पीत्वा भुक्त्वाऽतपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम् ५४
प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमने वातेऽनुसरति
तथाऽग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
प्रयुञ्जीताहारं विधिनियमितं कालः स हि मतः ५५
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
सूत्रस्थाने मात्राशितीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ८

नवमोऽध्यायः

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः
पञ्चभूतात्मकं तत्तु क्ष्मामधिष्ठाय जायते १
अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः
तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा २
तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात्
नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ३
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्यते
गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ४
रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः
तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम् ५
पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम्
द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्द सान्द्ररसोल्बणम् ६
आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्लेद प्रह्लादबन्धकृत्
रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ७
आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम्
वायव्यं रूक्षविशदलघुस्पर्श गुणोल्बणम् ८
रौक्ष्यलाघववैशद्यविचार ग्लानिकारकम्

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ९
सौषिर्यलाघवकरम् जगत्येवमनौषधम्
न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः १०
द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम्
अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोय गुणाधिकम् ११
इति द्रव्यम् रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते
वीर्यं पुनर्वदन्त्येके गुरु स्निग्धं हिमं मृदु १२
लघु रूक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा
चरकस्त्वाह वीर्यं तत् क्रियते येन या क्रिया १३
नावीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा
गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते १४
समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु
व्यवहाराय मुख्यत्वाद्बह्वग्रग्रहणादपि १५
अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवत्यपि नैव सा
विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः १६
उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च
नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ १७
व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित्
तत्रोष्णं भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकिताः १८
शमं च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः
ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः १९
जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः २०
स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्ल पच्यते रसः
तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः २१
रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम्
किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् २२
गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन
यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते २३
अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्प हि जीयते २४
रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् २५
रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम्
दन्तीरसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी २६
मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम्
इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् २७
विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते
स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिद्वातकृद्यवः २८
उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः २८॥१२

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः९

दशमोऽध्यायः

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
क्ष्माम्भोऽग्निक्ष्माऽम्बुतेजःखवाय्वग्न्य निलगोनिलैः
द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः १
तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः २
प्रियः पिपीलिकादीनाम् अम्लः क्षालयते मुखम्
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ३
लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत्
तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ४
उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ५
कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविबन्धकृत्
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ६
आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम्
बालवृद्धक्षतक्षीण वर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ७

प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिल विषापहः ८
कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान्
स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ९
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः १०
करोति कफपितास्रं मूढवातानुलोमनः
सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ११
कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पशोफ विस्फोटतृड्ज्वरान्
लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविध्मापनोऽग्निकृत् १२
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत्
सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलतिं पलितं वलिम् १३
तृट्कुष्ठविष वीसर्पान्जनयेत्क्षपयेद्बलम्
तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमितृड्विषम् १४
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत्
क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः १५
लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः
धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात्करोति सः १६
कटुर्गलामयोदर्द कुष्ठालसकशोफजित्
व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः १७
दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः १८
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम्
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् १९
कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः
पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः २०
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽति त्वक्प्रसादनः
करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्रुजः २१
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंश स्रोतोरोधमलग्रहान्
घृतहेमगुडा क्षोडमोचचोचपरूषकम् २२

अभीरुवीरापनसराजादन बलात्रयम्
मेदे चतस्रः पर्ण्यिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ २३
मधूकं मधुकं बिम्बी विदारी श्रावणीयुगम्
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे २४
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्र द्राक्षादिर्मधुरो गणः
अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाम्लवेतसम् २५
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् २६
वरं सौवर्चलं कृष्णं बिडं सामुद्रमौद्भिदम्
रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः २७
तिक्तः पटोली त्रायन्ती वालकोशीरचन्दनम्
भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् २८
नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाट रूषकम्
पाठापामार्ग कांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम् २९
पञ्चमूलं महद्व्याघ्यौ विशालाऽतिविषा वचा
कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित्पञ्चकोलकम् ३०
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम्
वर्गः कषायः पथ्याऽक्ष शिरीषः खदिरो मधु ३१
कदम्बोदुम्बरं मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम्
बालं कपित्थं खर्जूरं बिसपद्मोत्पलादि च ३२
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात् ३३
प्रायोऽम्ल पित्तजननं दाडिमामलकादृते
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ३४
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम्
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ३५
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयां विना
रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ३६
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा ३७

पट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविरामूत्रमारुताः
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ३८
लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः
संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ३९
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते
एकैकहीनास्तान् पञ्चदश यान्ति रसा द्विके ४०
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम्
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्ल पटुः सकृत् ४१
पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ४२
षट् पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाःस्युश्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ
भेदास्त्रिका विंशतिरेकमेव द्रव्यंषडास्वादमिति त्रिषष्टिः ४३
ते रसानुरसतो रसभेदा स्तारतम्यपरिकल्पनया च
सम्भवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ४४
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्ग हृदयसंहितायां
सूत्रस्थाने रसभेदीयो नाम दशमोऽध्यायः १०

एकादशोऽध्यायः

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य तं चलः
उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टा वेगप्रवर्तनैः १
सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च
अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः २
क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्य तनुमार्दवैः
श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिबन्धक्षमादिभिः ३
प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे
गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्स्मृतम् ४
अवष्टम्भः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम्
स्वेदस्य क्लेदविधृतिः वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ५

कार्श्यकार्ष्ण्योर्ष्णकामत्व कम्पानाहशकृद्ग्रहान्
बलनिद्रेन्द्रियभ्रंश प्रलापभ्रमदीनताः ६
पीतविरामूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड्दाहाल्प निद्रताः
पित्तम् श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ७
श्वैत्यशैत्यश्लथाङ्गत्वं श्वासकासातिनिद्रताः
रसोऽपि श्लेष्मवत् रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन् ८
कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोप कुशकामलाः
व्यङ्गाग्निनाश सम्मोहरक्तत्वङ्नेत्रमूत्रताः ९
मांसं गराडार्बुदग्रन्थिगराडो रूदरवृद्धिताः
कराठादिष्वधिमांसं च तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् १०
अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलम्बनम्
अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ११
पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्रारयरूंषि च
अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि १२
कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत्
मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् १३
स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकराडूः एवं च लक्षयेत्
दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः १४
लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्प भाषितेहितम्
संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्ध्युक्तामयसम्भवः १५
पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः कफे भ्रमः
श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्द्रवः श्लथसन्धिता १६
रसे रौक्ष्यं श्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता
रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्य रूक्षताः १७
मांसेऽक्षग्लानिगराडस्फिक्शुष्कता सन्धिवेदनाः
मेदसि स्वपनं कट्याः प्लीह्नो वृद्धिः कृशाङ्गता १८
अस्थ्न्यस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु
अस्थ्नां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् १९
शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च २०

पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव
कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् २१
मूत्रेऽल्प मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं सास्रमेव वा
स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः २२
मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम्
स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः २३
दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्वृद्धिक्षयौ भिषक्
क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च २४
वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चाति विसर्गतः
मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः २५
तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः
श्लेष्मा शेषेषु तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः २६
यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधम्
अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् २७
श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् सङ्क्षयस्तद्विपर्ययात्
वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् २८
विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाल्लङ्घनबृंहणैः
वायोरन्यत्र तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः २९
विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैः
मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ३०
स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोजानस्थिसङ्क्षयात्
जातान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्बस्तिभिस्तथा ३१
विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट्क्षयोद्भवान्
मेषाजमध्य कुल्माषयवमाषद्वयादिभिः ३२
मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया
व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान् ३३
स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः
तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ३४
पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम्
दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ३५

अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ३६
ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ३७
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम्
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ३८
निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः
ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ३९
बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः
दुच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ४०
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम्
ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ४१
यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु
तत्तत्त्यजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ४२
कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः
वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधास्तु न ४३
यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते
रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वते ४४
य एव देहस्य समा विवृद्ध्यै त एव दोषा विषमा वधाय
यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ४५
इतिश्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
सूत्रस्थाने दोषादिविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ११

द्वादशोऽध्यायः

अथातो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
पक्वाशयकटीसक्थि श्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम्
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः १
नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः
दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः २

उरःकण्ठशिरः क्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः
मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ३
प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा वायुः प्राणोऽत्र मूर्धगः
उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ४
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिः श्वासान्नप्रवेशकृत्
उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ५
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबल वर्णस्मृतिक्रियः
व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ६
गत्यपक्षेपणोत्क्षेप निमेषोन्मेषणादिकाः
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ७
समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः
अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ८
अपानोऽपानगः श्रोणिबस्तिमेढ्रोरुगोचरः
शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भ निष्क्रमणक्रियः ९
पित्तं पञ्चात्मकम् तत्र पक्वामाशयमध्यगम्
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् १०
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम्
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ११
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम्
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् १२
आमाशयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात्
बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् १३
साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम्
दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः १४
श्लेष्मा तु पञ्चधा उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः
हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ एवाम्बुकर्मणा १५
कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम्
अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंस्थितः १६
क्लेदकः सोऽन्नसङ्घातक्लेदनात् रसबोधनात्
बोधको रसनास्थायी शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् १७

तर्पकः सन्धिसंश्लेषाच्छ्लेषकः सन्धिषु स्थितः
इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् १८
व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक्
उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् १९
शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः
शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वते २०
उष्णेन कोपं मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः
शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मणश्चयम् २१
उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम्
चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु २२
विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगामिता
लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः २३
स्वस्थानस्थस्य समता विकारासम्भवः शमः
चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु २४
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु
चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः २५
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् २६
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः २७
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति
इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः २८
चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु
व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् २९
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत्
नानारूपैरसङ्ख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ३०
तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्धेत्वाकृतिसाधनम्
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ३१
दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम्
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ३२

छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः
विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते ३३
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा
विकारजातं त्रीन्दोषान् तेषां कोपे तु कारणम् ३४
अर्थैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम्
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ३५
हीनोऽथेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा
अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्मभासुरभैरवम् ३६
अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च
यदक्ष्णा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ३७
एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम्
विद्यात् कालस्तु शीतोष्णवर्षाभेदास्त्रिधा मतः ३८
स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ३९
कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत्रिधा
कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञक ४०
अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम्
विषमाङ्गक्रियारम्भपतनस्खलनादिकम् ४१
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च
कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ४२
मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह वाऽमुत्र वा कृतम्
निदानमेतद्दोषाणांकुपितास्तेन नैकधा ४३
कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु
शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ४४
तदाश्रया मषव्यङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः
बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ४५
अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयाश्रयः
तत्स्थानाश्च्छर्द्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ४६
अन्तर्भागं च शोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रधि
शिरोहृदयबस्त्यादिमर्माण्यस्थ्नां च सन्धयः ४७

तन्निबद्धाः शिरास्नायुकण्डराद्याश्च मध्यमः
रोगमार्गः स्थितास्तत्र यद्मपत्तवधार्दिताः ४८
मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः
स्त्रंसव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोद भेदनम् ४९
सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोच वर्तहर्षणतर्षणम्
कम्पपारुष्यसौषिर्य शोषस्पन्दनवेष्टनम् ५०
स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा
कर्माणि वायोः पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ५१
स्वेदः क्लेदः स्रुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः
कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ५२ऋ
श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डूशीतत्वगौरवम्
बन्धोपलेपस्तैमित्य शोफापक्त्यतिनिद्रताः ५३
वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता
इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ५४
दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुप लक्षयेत्
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्तान् प्रतिक्षणम् ५५
अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी
रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ५६
दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः
तत्सङ्कराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ५७
यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना
महारम्भोऽल्पके हेतावातङ्को दोषकर्मजः ५८
विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसङ्क्षयात्
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ५९
द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद्व्याधयोऽन्त्या पुनर्द्विधा
पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ६०
यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः
विपरीतास्ततोऽन्ये तु विद्यादेवं मलानपि ६१
तांल्लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम्
तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतस्तथा ६२

पश्चाच्चिकित्सेत्तूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम्
व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरो हि सः ६३
विकारनामाकुशलो न हि जिह्नीयात् कदाचन
नहि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ६४
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः
स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून् ६५
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च
बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ६६
दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः
सत्त्वं सात्म्यं तथाऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ६७
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित् ६८
गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात्
दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ६९
गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयंस्तु भिषग्ब्रुवः
अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ७०
ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम्
उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ७१
शोभनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये
क्षिणुयान्न मलानेव केवलं वपुरस्यति ७२
अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा
तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ७३
वक्ष्यन्तेऽतपरं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः
पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गास्त्रिधा तत्र तु तान्नव ७४
त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायने
त्रयोदश समस्तेषु षड्द्व्येकातिशयेन तु ७५
एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात्
पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ७६
एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट्
एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ७७

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम्
संसर्गाद्रसरुधि रादिभिस्तथैषां
दोषांस्तु क्षयसमतावि वृद्धिभेदैः
आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातान्
जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ७८
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्ग हृदयसंहितायां
सूत्रस्थाने दोषभेदीयो नाम द्वादशोऽध्यायः १२

त्रयोदशोऽध्यायः

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु
स्वाद्वम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् १
वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम्
स्निग्धोष्णा बस्तयो बस्तिनियमः सुखशीलता २
दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः
विशेषान्मेद्यपिशितरसतैलानु वासनम् ३
पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम्
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ४
सुगन्धिशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम्
कण्ठेगुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ५
कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे
प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ६
अयन्त्रणसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक्
छन्दानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ७
शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः
सुतीर्थविपुलस्वच्छ सलिलाशयसैकते ८
साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले
सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ९
श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम्

अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् १०
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः
अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ११
विशेषाद्वमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम्
धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च १२
उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः
संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् १३
ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते
मरुतो योगवाहित्वात् कफपित्ते तु शारदः १४
चय एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन्
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः १५
प्रयोगः शमयेद्व्याधिमेकं योऽन्यमुदीरयेत्
नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु समयेद्यो न कोपयेत् १६
व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिता चरणादपि
कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च १७
दोषा यान्ति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात्
वृद्ध्याऽभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् १८
तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः
ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि १९
तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु
कुर्याच्चिकित्साम् स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु २०
आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा
प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् २१
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलवित् क्रियाम्
शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् २२
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत्
स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवा निलमूढताः २३
आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गा रुचिक्लमाः
लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः २४
ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते २५
अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात्
कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् २६
आमेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः २७
सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान् न निर्हरेत्
लीनान् धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव २८
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः
पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् २९
शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम्
हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ३०
घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान्पक्वाधानाद्गुदेन च
उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्वयम् ३१
धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः
प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ३२
विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत वा
श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ३३
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हरेत
अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ३४
सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत्
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ३५
कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम्
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ३६
युञ्ज्यादनन्नमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे
ग्रासे ग्रासे मुहुः सान्नं सामुद्गं निशि चौषधम् ३७
कफोद्रेके गदेऽनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः
अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ३८
व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे
ग्रासग्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि ३९
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृट श्वासकासिषु